

Jarmila Bednaříková

STĚHOVÁNÍ NÁRODŮ

HISTORICA

VYŠEHRAĐ

J A R M I L A
B E D N A Ř Í K O V Á

S T Ě H O V Á N Í
N Á R O D Ů

Jarmila
Bednaříková

STĚHOVÁNÍ NÁRODŮ

VYŠEHRA D

PRAHA 2007

HISTORICA

© PhDr. Jarmila Bednaříková, CSc., 2007

ISBN 978-80-7021-705-4

OBSAH

Úvod	9
STAV ŘÍMSKÉ ŘÍŠE V POZDNĚ ANTICKÉM OBDOBÍ	11
ROMANITAS ET CHRISTIANITAS	38
PORTRÉT HUNŮ	43
OSUDY PRVNÍCH KŘEŠŤANŮ MEZI GERMÁNY (VIZIGÓTI)	71
OSTROGÓTI JAKO PODDANÍ A PÁNI	113
BOJOVNÉ ARIÁNSTVÍ VANDALŮ	136
SVÉBOVÉ	163
BURGUNDI V PROMĚNÁCH ČASU	169
FRANKOVÉ A KŘEŠŤANSTVÍ	181
Frankové a římská říše	181
Chlodvík, Remigius a jejich pokračovatelé	205
Franský stát, jeho mocní a jeho lid	226
O ZNIČENÍ A NÁŘKU BRITANNIE	257
POSLEDNÍ Z BARBARSKÝCH STÁTŮ	
NA ZÁPADOŘÍMSKÉM ÚZEMÍ	271
GERMÁNI, KVŮLI KTERÝM ŘÍM STAVĚL NOVÉ HRADBY	285
BOJOVNÍCI OD ŘEKY NEDAO	299
CHRISTIANIZACE GERMÁNŮ OD BAVORSKA NA JIHU	
AŽ PO ISLAND A GRÓNSKO	319
STÁT A PRÁVO BARBARŮ	364
Výběr z literatury	389
Osobní jména	395
Kmeny, národy	404
Zeměpisné pojmy	407

Své matce Jarmile

ÚVOD

Doba, nazývaná **stěhování národů** (toto pojmenování pochází z roku 1555 od historika W. Lazia), byla pestrá a složitou mozaikou historických procesů a událostí.

Bylo to období zesílených konfliktů i spolupráce **římské říše a tzv. barbarů** – jak antický svět označoval etnika, žijící původně za jeho hranicemi. Bojů mezi stěhujícími se a expandujícími barbary navzájem, jejich povoleného i násilného pronikání do nových sídel na území římského impéria, slučování i štěpení různých organizačních celků v rámci barbarského prostředí. Epocha konfrontace a splyívání odlišných způsobů života, podob kultury, náboženských představ. Doba, kdy kombinace vnějšího nebezpečí a vnitřních potíží vyústila v rozklad římského státu na Západě, kdy v jeho oblasti vznikaly samostatné politické útvary Germánů, v nichž žilo také původní římské obyvatelstvo a které jsme zvyklí nazývat **barbarské germánské státy**. Prosazovaly se v ní změny, jež **antiku pozvolna přetvářely ve středověk**.

Křesťanství, vítězné náboženství římského impéria, úspěšně pronikalo též **k barbarům**, ovlivňovalo je a bylo jimi ovlivňováno. V prostředí římské říše i na území barbarských germánských království se zdárně rozvíjela plodná **syntéza antického a křesťanského myšlení, vzdělanosti, starších i nových etických hodnot**, pokračování díla, které se jako celek spojuje např. se jmény Klémenta z Alexandrie, Órigena, Eusebia z Kaisarie, Basileia Velikého a tzv. velkých Kappadočanů vůbec, Ambrosia (sv. Ambrože), Hieronyma (sv. Jeronýma), Aurelia Augustina (sv. Augustina), Boëthia, Cassiodora Senatora, Isidora ze Sevilly, i dalších. **Křesťanské náboženství a dědictví antiky** se stávaly jedním ze základních pilířů evropské civilizace. Měly ji nadále charakterizovat spolu s pestrostí zvyků, myšlenek a objevů, kterými k jejímu rozvoji přispívaly a přispívají všechny na našem kontinentu žijící národy.

Řada postav doby stěhování národů, jako hunský král Attila, římský vojevůdce Aëtius, burgundský vládce Gundahar, ostrogótský Theoderich Veliký, sv. Lupus z Troyes, biskup Anianus z dnešního Orléansu, sv. Severinus z Mautern a jiní, vešla do **pověstí a eposů nebo do legend o světcích**.

V době, kdy v básni „Přízrak“, zařazené do sbírky „Písňe otroka“, její autor Svatopluk Čech využil motivu boje Římanů s Attilou na Catalaunských polích, byla u nás znalost dějin uvedeného období zřejmě obecnější než dnes. I v současnosti však stojí zato se jím zabývat, protože se v něm událo nemálo věcí, hodných toho, aby byly podrženy v paměti. Některé proto, že jsou příklady nezničitelnosti určitých pozitivních všelidských hodnot, a jiné z toho důvodu, že by se už nikdy neměly opakovat.

Jako mezní data doby stěhování národů jsou zpravidla uváděna léta **375**, kdy přibližně Hunové překročili řeku Don, čímž podle antického zeměpisného pojetí pronikli do Evropy (pro tu je také uvedena epocha v zásadě vymezena, ačkoli v případě římského impéria je třeba brát v úvahu i jeho mimoevropské oblasti), a **568**, kdy Langobardi založili na území Itálie poslední z barbarských germánských států. Tyto letopočty bývají ovšem chápány také jen jako mezníky **vrcholné fáze procesu**, na jehož počátek lze klást už přesuny germánských Bastarnů, Skirů, Kimbrů a Teutonů ve 3. a 2. stol. př. n. l., k jehož významným projevům patří známé markomanské války 2. poloviny 2. stol. n. l. i velké barbarské útoky na římskou říši, k nimž docházelo v průběhu století třetího, kdy útočnost barbarského světa vzrostla též proto, že se na scéně dějin objevily nové a silné germánské kmenové svazy.

Na stránkách této knihy chceme podat stručnou charakteristiku **pozdňe římského impéria**, věnovat se osudům **germánských kmenů a Hunů, částečně také Sarmatů**, a to – s výjimkou předposlední kapitoly – převážně v časovém úseku od **3. do 8. stol. n. l.** (o dalších účastnících stěhování národů, stejně tak jako o Sarmatech podrobněji, bude pak vyprávět některá z příštích publikací Vyšehradu). Jedním ze stěžejních témat tohoto pojednání je **šíření a působení křesťanství mezi Germány**.

STAV ŘÍMSKÉ ŘÍŠE V POZDNĚ ANTICKÉM OBDOBÍ

Do pozdně antické doby klademe vývoj římského impéria ve 3. až 5. stol. n. l., zejména epochu, označovanou jako **dominát**. V části 3. stol. prožila říše svou nejhlubší krizi, za níž se významnou měrou zvýšila také **útočná aktivita barbarského světa**, takže se vnitřní slabost římského státu zhoubně spojovala s rostoucím ohrožením Římanů zvnějška. Všeobecná krize římského impéria vyvrcholila kolem poloviny 3. stol; poprvé byla významněji překonána za vlády císaře Aureliana v letech 270–275, a poté bylo impérium na delší dobu opět upevněno reformami císařů Diocletiana a Constantina I. Velikého, zakladatelů dominátu (který na Západě říše trval od r. 284 do r. 476). Toto druhé vývojové období římského císařství je časem **absolutismu**, neomezené císařské vlády, kdy císař na všechny, i ty nejvznešenější obyvatele impéria, formálně pohlížel jako na svoje poddané, měl svrchovanou zákonodárnou moc, vrchní vojenské velení a byl hlavou veškeré administrativy i soudnictví.

Jeho základní tituly zněly *augustus* (služebně mladší a podřízený císař mohl nést titul *caesar*, ale s touto hodností mu nepříslušela zákonodárná moc), *imperator* a *dominus et deus*. Kromě toho vytvořila tehdejší záliba v titulech co nejpodivuhodnějších ovšem i další oslovení a označení císaře, jako např. *tua serenitas* (tvá jasnost), *tua clementia* (milostivost, laskavost), *tua maiestas* (veličenstvo), apod. Císaři se však, jak vidíme, i nadále týkalo, protože latina oslovení množným číslem vůči jedné osobě vlastně nepřipouštěla. Vykaní, běžné od raného středověku, vzniklo nepochopením toho, že vícečlenné císařské kolégium, jaké v pozdní antice říši místo jediného panovníka převážně ovládalo, bylo i v záležitostech, týkajících se jen jednoho člena, oslovováno jako celek, aby se zdůraznila – mnohdy samozřejmě neexistující – jednota vlády a vůle všech spoluvládců. Tak potom na konci 5. nebo počátkem 6. stol. mohl být vykaním osloven např. franský Chlodvík, třeba se příslušný dopis či dokument netýkal nikoho jiného kromě něho. Za zmínku jistě stojí také to, že adresa římského císaře, znějí-

cí např. *dominus noster imperator Constantinus Augustus*, vůbec nemusela vypadat vznešeněji než oslovení vysokého správního úředníka říše, zvaného *praefectus praetorio*, jemuž příslušel titul: *inlustris et praeclsa magnificentia tua* (takřka do češtiny nepřeložitelný, ale znamenající zhruba: „tvá přejasná a vynikající vznešenost“).

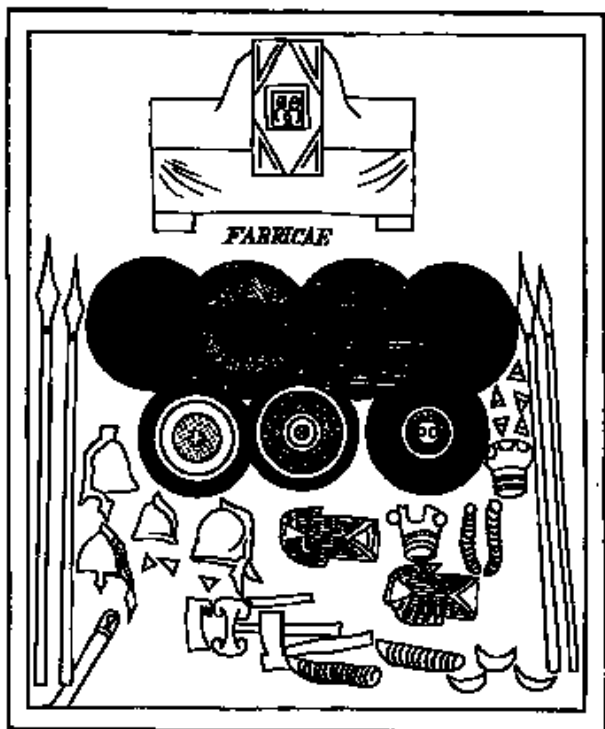
Odznaky císařské moci byly za dominátu velmi honosné, stejně tak jako dvorský ceremoniál, převzatý především ze zvyklostí perských velkokráľů. Od doby Constantina Velikého nosil císař diadém, čelenku ozdobenou drahokamy a perlami, k jeho insigniím patřilo žezlo i „říšské jablko“ – ve skutečnosti zlaté znázornění zeměkoule se soškou bohyně Vítězství, předmět, který měl symbolizovat světovládu a nepřemožitelnost římských panovníků. Jenom císař směl nosit nachový vojenský plášť, zvaný *paludamentum*, řecky *chlamys*, zbarvený speciálním druhem nachu (tzv. tyrským nebo hyacintovým). Každý, kdo takovýto plášť na sebe neoprávněně vzal, byl považován za uchvatitele císařské moci. Tento kus oděvu – *purpura vestis* – byl jako odznak svrchované vlády při audiencích u císaře též zvláštním způsobem uctíván: pozvaná osoba poklekla a políbila jeho vladařem podaný cíp.

Celá císařova osoba a vše kolem něho bylo považováno za posvátné. Jeho rada se nazývala *sacrum consistorium*, obydlí *sacrum palatium*, oděv *sacra vestis*, ložnice *sacrum cubiculum*. Nevadilo to ani císařům křesťanským, kteří však odložili titul *deus*. Císař pak mohl být pouze *divus* nebo *divinus*. Jak si pozdně římstí křesťané tyto pojmy přesně vykládali, je obtížné říci. Císař mohl být chápán např. jako Bohu výjimečně blízký a řízený jeho vůlí. Leckdy můžeme pojem *divinus* přeložit prostě jako „císařský“. Tak kupř. pozemky, patřící císaři, byly polnostmi *domus divinae*, pasáže, připísané k dochovaným zákonům, respektive jejich adresám, imperátorem samotným, byly označovány jako napsané *manu divina* – rukou císaře. Označení panovníka *Dei gratia* (z Boží milosti), známé ze středověku, se však ještě nevyskytovalo.

Císařský dvůr se nazýval *comitatus*, protože úkolem všech jeho četných příslušníků bylo panovníka doprovázet (*comitare*) na jeho cestách po impériu a na válečných taženích. Pokud se dvůr, císařská rada a užší osobní garda (*domestici*) pohybovaly po říši, znamenalo to pro obyvatele velkou zátěž. Museli jim poskytovat dopravní prostředky, zásobování i ubytování.

Z úřadů dvora patřily k nejvyšším úřad *quaestora sacri palatii*, jakéhosi císařova kancléře, který měl hlavní slovo při formulování zákonů, předse-

Insignie úředníka
zvaného *magister
officiorum*, jemuž
mimo jiné podléhaly
i státní zbrojní dílny

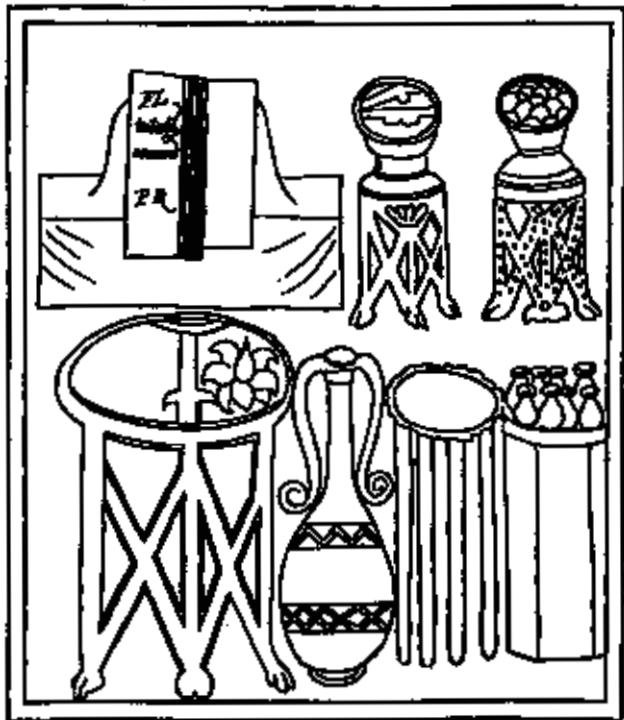

dal císařské radě, měl i důležité pravomoci soudní, náleželo mu vydávání dekretů pro určité velitelské hodnosti apod., a funkce *magistra officiorum*. Ten stál v čele všech císařských kancelářů (kromě rezortu financí), velel oddílům širší imperátorovy gardy (*scholae palatinae*) a také úředníkům, kteří se nazývali *agentes in rebus* a byli pověřováni úkoly různého druhu – např. doručováním císařským příkazů a oznámení do provincií, ohlašováním vítězství říšských armád – někteří z nich však plnili také poslání příslušníků tajné politické policie. Konečně k náplni funkce *magistra officiorum* přistupoval dozor nad všemi státními dílnami, které nepodléhaly jinému vysokému úředníku paláce, jenž se nazýval *comes sacrarum largitionum*. Tento hodnostář pečoval o záležitosti státní pokladny, o daně, jež do ní plynuly, o státní mincovny a císařské dílny, vyrábějící luxusní oděvy a drahocenné zbraně. Tzv. *comes rei privatae* vedl císařovu soukromou pokladnu, kam se shromažďovaly zejména zisky z císařova osobního i korun-

ního majetku. Velmi vlivným úřadem byla i hodnost *praepositus* nebo *primicerius sacri cubiculi*, což byl císařův komoří, vybíraný z řad dvorských eunuchů. Jeho pravomoci nám nejsou známy zcela přesně, mj. také proto, že list, obsahující popis této funkce, se během času z důležitého seznamu pozdně římských civilních a vojenských hodností, zvaného *Notitia dignitatum*, ztratil. (Jde o pramen, který vznikl nejdříve r. 395, nejpozději r. 430, a byl buď přehledem, vypracovaným pro císaře Valentiniana III. – v případě pozdějšího data jeho vzniku – nebo pro některého nám neznámého vysokého státního hodnostáře.) Komoří řídil kupř. úředníky, starající se o císařovu šatnu nebo o jeho klid (*vestiarii*, *silentiarii*), ale měl na starosti i chod financí panovnickovy domácnosti a byl jakýmsi dvorským obřadníkem. Jiní významní úředníci dvora, *notarii*, byli rychlopisci, kteří pořizovali protokoly ze zasedání císařské rady. Mohli vznášením různých – řekněme technických – připomínek ovšem též ovlivňovat její jednání a nejkoušenější z nich se stávali právoplatnými členy *consistoria*. Jako císařovi zmocněnci bývali *notarii* s rozličnými úkoly vysíláni do provincií atd. V jejich čele stál *primicerius notariorum*, jenž měl na starosti také vedení seznamů vysokých civilních i vojenských hodnostářů státu. Jeden z těchto *primiceriů* vypracoval i vzpomenutý spis *Notitia dignitatum*.

Jenom v popisu dvorských úředníků dominátu bychom mohli pokračovat ještě poměrně dlouho – přes úřad *castrensis sacri palatii*, jenž měl dozor nad služebnictvem paláce, či úředníka titulovaného *cura palatii*, pečujícího o ubytování a stravování dvora na cestách, stavby a opravy císařských paláců, až třeba k *decanum*, kteří v paláci střežili dveře. Důležitější je však poznamenat, že centrální správa byla byrokratická, dost často úplatná a čelná místa v ní byla žádána natolik, že se lhůty povinné služby na vedoucích postech zkracovaly až na pouhý rok, aby se co nejvíce uchazečů o ně mohlo uspokojit. Mnozí z nich ostatně ani tolik neprahli po úřadě samotném, jako spíše po privilegiích, která získávali s jeho nastoupením anebo po jeho složení – výslužbou. Proto byly též velmi oblíbeny *honorární* anebo *titulární* hodnosti – leckdy protekcí či podplácením získané tituly, jejichž nositelé úřad ve skutečnosti nezastávali, ale výsady, jako bylo třeba osvobození od povinností členů městských rad, zvaných kuriálové, útrpných výslechů, starostí o státní poštu, od ubytování přesouvajících se římské armády nebo cestujících státních úředníků apod., od mimořádných nebo dokonce i řádných daní a dávek, obdrželi.

Znak představeného císařského palácového služebnictva mj. ukazuje, jak vypadal pozdně římský ozdobný nábytek a keramika

Funkce u dvora nebyly ovšem jedinou příležitostí, jak různých státní službou získávaných privilegií dosáhnout. Kromě služby v armádě, o které budeme hovořit na konci této kapitoly, tu byly také vysoké úřady **místní správy**. Za zakladatelů dominátu, císařů Diocletiana a Constantina I., proběhla reforma správního rozdělení říše. Nejvyššími správními jednotkami se staly čtyři *praefektury* – Gallská, Italská, Illyrská a praefektura Oriens (viz mapku na předsádce). Do čela každé z nich byl postaven úředník s titulem *praefectus praetorio*. Dříve, za prvního období římského císařství zvaného *principát*, se takto nazývali velitelé císařovy osobní stráže, proslulých praetoriánů, muži, ze kterých se ve druhé polovině 2. století stali oficiální zástupci císařů. Nyní šlo o ryze civilní úředníky, v rámci místní správy nejvýznamnější. *Praefektury* se členily na diecéze (*dioecesis*), jichž bylo v říši nejprve dvanáct a později patnáct, a jejichž vedoucí úředníci se nazývali zástupci praefekta praetoria (*vicarii praefecti praetorio*). Die-

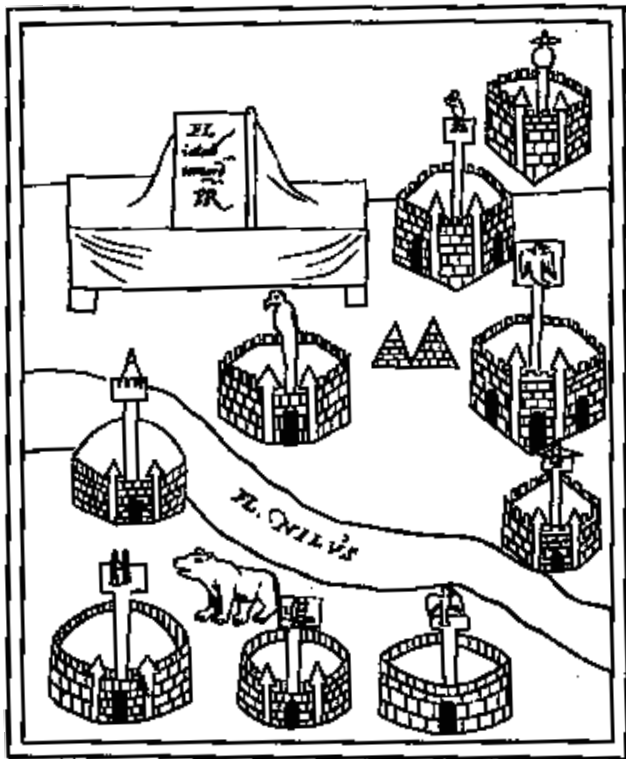

Personifikace diecézí
italské praefektury.
Zdůrazněno je bohat-
ství, které tato území
říši přinášejí

céze se skládaly z provincií, jejichž počet a velikost v první čtvrtině 5. stol. n. l. ukazuje opět mapka č. 1. Správci provincií nosili různé tituly, jako *praeses*, *corrector*, *consularis* anebo *proconsul*, z nichž poslední měl mezi nimi nejváženější postavení. Posléze se však pro všechny provinciální místodržitele v podstatě ujal jednotné označení *iudex*. (Znamená „soudce“, správnější je ale překládat je jako „správce“.)

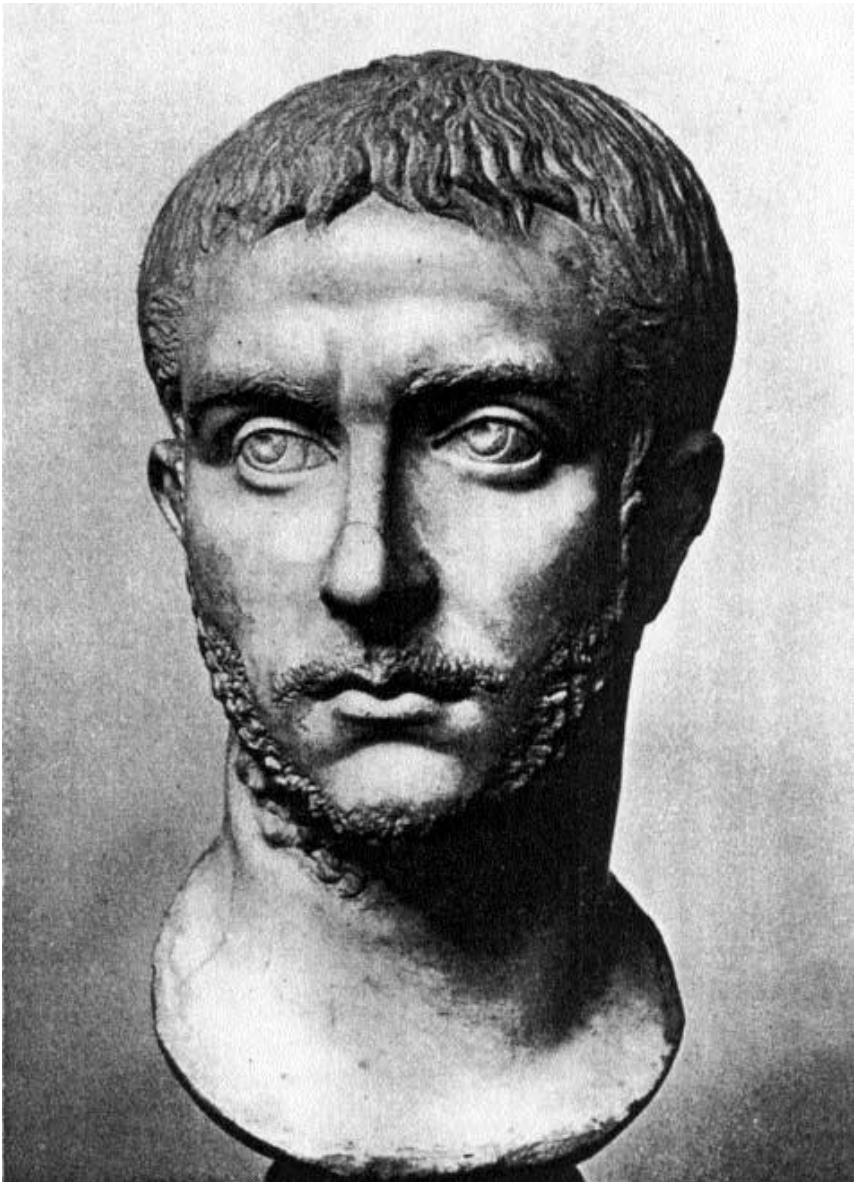
Rozdělení říše do čtyř velkých administrativních celků bylo do života vyvoláno nepochybně rozumným, ale v praxi se nakonec neprosadivším záměrem císaře Diocletiana, jenž chtěl po hluboké krizi vládního systému říše, kterou znamenalo období vojenských císařů (235–284 n. l.), zabránit uchvacování panovnické moci a ustavičným občanským válkám, jež s tím byly spojeny. Tyto války decimovaly obyvatelstvo, ruinovaly hospodářství, nedovolovaly řešit vnitřní problémy státu a oslabovaly jeho vnější bezpečnost.

Častému střídání a vzájemným bojům císařů chtěl Diocletianus, obecně známý zejména jako poslední velký pronásledovatel křesťanů v římské

říši, zabránit zavedením nástupnického systému, označovaného jako *tetrarchie*, vláda čtyř. Ustavení většího počtu spoluvládů mělo přitom vést také ke zlepšení organizace obrany proti *barbarům* – proto císařům určil za sídla města, z nichž bylo blíže k ustavičně ohrožovaným hranicím – dnešní Trevír, Milán, Sremskou Mitrovici (na Dunaji v Srbsku) a Nikomédii v Malé Asii (nedaleko Byzantia, budoucí Konstantinopole), kde se usídlil sám. Rovněž hospodářské a sociální problémy, dědictví dlouhého období bojů o trůn, nemohl v nesmírně rozsáhlé římské říši účinně řešit a odstraňovat pouze jediný panovník.

Umělecké vyjádření Diocletianova záměru, porfýrové sousoší tetrarchů, které je dnes možno zhlédnout v Benátkách, mělo symbolizovat pevnou jednotu spoluvládů a jejich vzájemnou sympatii. Nejenom v oslovování císařů, jak jsme už výše podotkli, ale i v pojetí zákonů, které byly vyhlášová-

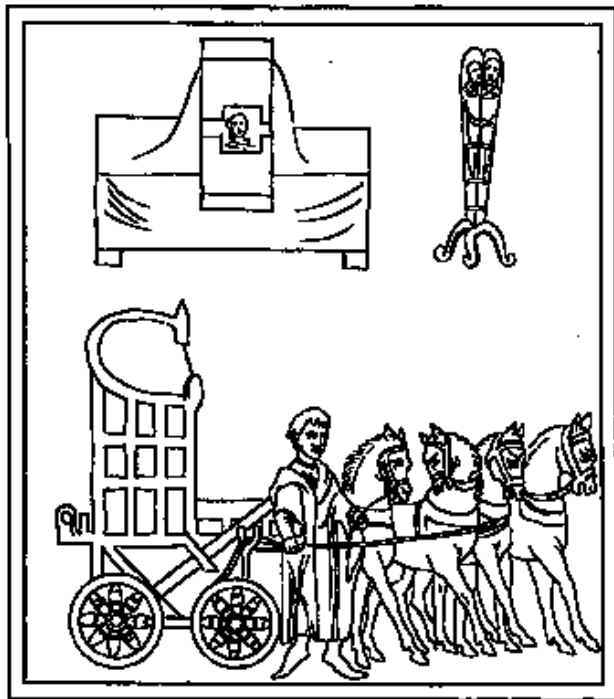
Sochařský portrét císaře Galliena (253–268), za něhož (i když prakticky bez jeho osobní viny) došlo k vyvrcholení tzv. všeobecné krize římského impéria

ny jako dílo a vůle všech spoluvládců, ačkoli mnohdy platily jenom v obvodu moci jednoho z nich, žilo toto přání úporně dál až do posledních dnů římského impéria jako celku. Ještě Diocletianus sám se však dožil rozpadu svého nástupnického systému, jenž skončil v nových občanských válkách.

Diocletianův model střídání vládců se do jisté míry podobal zásadám, za nichž po senátem zvoleném císaři Nervovi (96–98 n. l.) nastupovali panovníci dynastie tzv. adoptivních císařů, mezi nimiž nacházíme jedny z největších osobností římských dějin vůbec: Traiana, Hadriana, Antonina Pia i filozofa na trůně, Marka Aurelia. Zde ovšem volil vládnoucí císař jen jednoho příštího nástupce, jehož přijal za svého adoptivního syna, zatímco podle principů Diocletianovy tetrarchie si měli dva vyšší vládcové s hodnotou *augustus* vybrat dva svoje podřízené – *caesary*, kteří by vládli společně s nimi, a kvůli upevnění vzájemných svazků je rovněž adoptovat. Každý *caesar* samostatně vládl ve svěřené části říše, kde měl i svého *praefekta praetoria*, ale měl se podřizovat zákonům vydávaným *augusty*. Buď po dvaceti letech nebo v době, kdy by se *augustové* již cítili unaveni, měli oba dva naráz odstoupit, na jejich místo se automaticky měli posunout *caesarové* a jako jejich kolegy byli odstupující služebně starší vládcové povinni jmenovat nové *caesary*. Osobní citižádosti, rodinná pouta, neochota být nejprve „jen“ *caesarem* apod. tento systém pohřbily. Zůstalo z něho však rozdělení říše na čtyři *praefektury* a také vysoké úřední postavení čtyř *praefektů praetoria*.

Velmi charakteristickým rysem pozdně antického vývoje bylo rozdělení společnosti do více či méně uzavřených **stavů**. Možnost sociální mobility se vytrácela, každý občan říše měl postupem času určeno své dědičné místo, k němuž se vázaly rozličné povinnosti vůči státu.

Nejvyšším společenským stavem říše byli **senatores**. Římský senát jakožto státní rada, nejdůležitější a nejváženější politické grémium republikánského Říma, v době císařství ve svém významu velmi poklesl. Za dominátu již neexistovalo rozdělení provincií na císařské a senátní, charakteristické pro předchozí etapu vývoje císařství, *principát*, a symbolizující alespoň formální dělbu vlády nad říší mezi císaři a tímto orgánem. Senát nyní pod předsednictvím *praefekta Urbis Romae* sloužil většinou jako instituce určená k publikování císařských zákonů, pronášely se tu oslavné řeči na císaře i jiné osobnosti, význačné budťo svými činy, anebo císařovou příz-

Insignie římského
městského praefekta.
Je zde vyobrazen také
jeho „osobní“ vůz

ni, schvaloval těmito osobnostem sochy a navrhoval věnovat sochy císařům. Hodil se, bylo-li potřeba prohlásit někoho panovníkovi nepohodlného za veřejného nepřítele. Úkolem senátu byla též volba úředníků, pečujících zejména o pořádání her pro obyvatelstvo města Říma (*quaestores, praetores, consules suffecti*), nositelů funkcí, jejichž potřebnost pro uspokojení římského lidu byla jednou z hlavních příčin dědičnosti senátorského postavení. Dá se říci, že byl především jakousi privilegovanou městskou radou Říma, mající pomáhat v administrativě města jeho praefektovi. R. 359 pak ke starému, již z královského období Říma pocházejícímu senátu, přibyl na Východě říše stejně privilegovaný senát, zasedající v Konstantinopoli. Od r. 440, protože senátorský stav do té doby už početně velmi vzrostl a senátorům bylo dovoleno žít také mimo obě hlavní města, bylo skutečné členství v senátu omezeno jen na ty, kterým příslušelo nejvyšší hodnostní postavení mezi senátory, vysoké státní úředníky, obdařené titulem *illustres*.

Poradním orgánem císařů doby dominátu formálně sice senát zůstával i nadále, panovník však státní záležitosti probíral především s císařskou radou, zvanou *consistorium sacrum*, skládající se z nejvyšších civilních a vojenských úředníků dvora. Teprve v r. 446 – neboť mezitím došlo k velkému nárůstu sociální prestiže příslušníků senátorského stavu a jeho členové, *illustres*, byli z určité části stejně totožní s právě úřadujícími nejvýznamnějšími úředníky státu – se požadavek probírat předlohy zákonů nejenom v císařské radě, ale i se členy senátu, opět objevil v jedné z (východořímských) císařských konstitucí. Pouze formálním zůstávalo právo senátu schvalovat císaře.

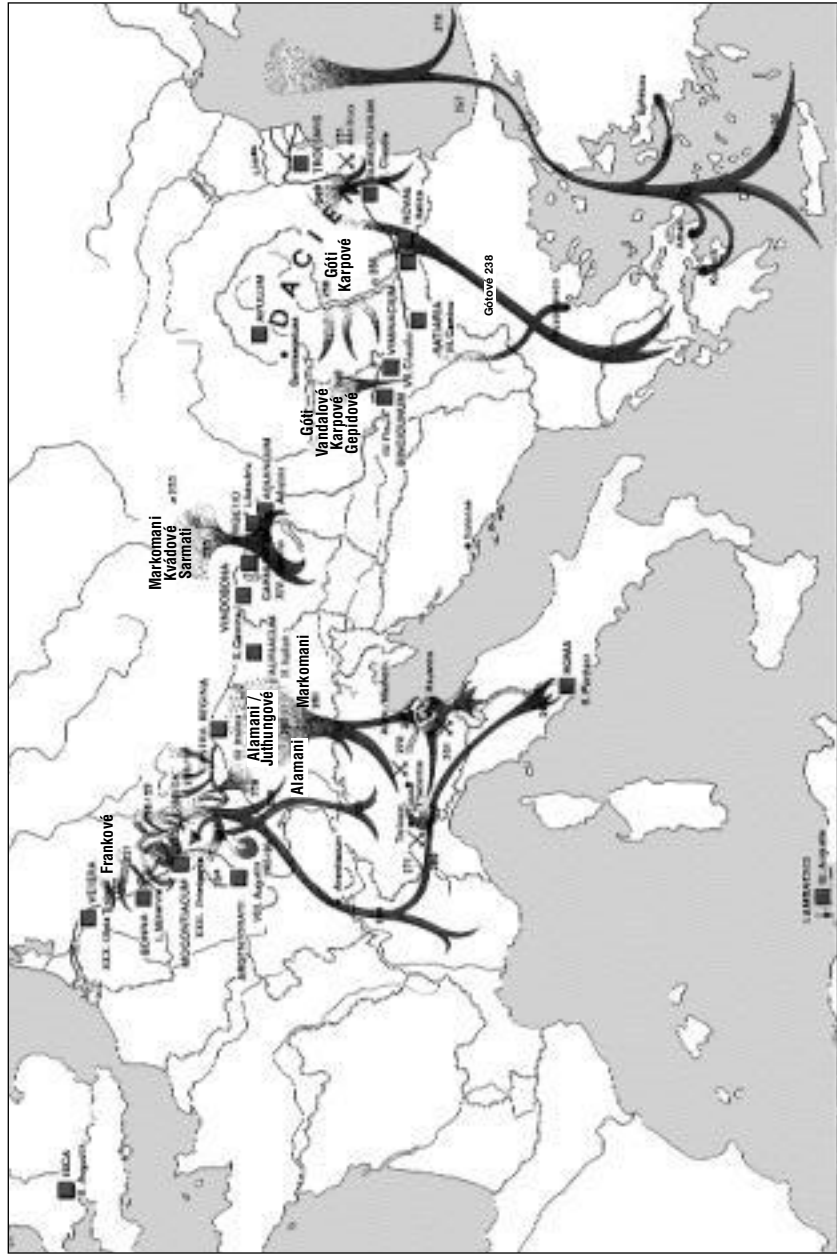
Na rozdíl od pozice senátu jako orgánu nebylo ostatně postavení *senátorů* ani za dominátu (snad s výjimkou doby Diocletianovy vlády) zdaleka podružné. Byli to příslušníci nejvyšší – a od přelomu 4. a 5. stol., kdy zanikl stav jezdecký (*equites*) – jediné šlechty říše. Senátorský stav požíval různých výsad, chránících jeho členy např. před povinnostmi tzv. kuriálů (o nichž pojednáváme níže), před tělesnými a potupnými tresty nebo mučením při výsleších (s výjimkou procesů, týkajících se urážky císařského majestátu); určeným soudcem pro ně byl ve všech občanskoprávních přích a v případě senátorů, trvale bydlících v hlavních městech, i v záležitostech trestních, *praefectus* Říma nebo Konstantinopole, pocházející z jejich kruhů. Od doby Constantia II. (337–361) do r. 382 byli všichni senátoři osvobozeni od placení mimořádných daní a od různých povinností vůči státu, souhrnně nazývaných *sordida munera* (doslova „špinavé, nečestné, nízké povinnosti“), poté je příslušnost k senátorskému stavu od mimořádných daní, a pokud zároveň nebyli vyššími císařskými úředníky, ani od vzpomenuých *muner* již neosvobozovala, a od r. 409 byli těchto daní, dávek a prací pro stát zproštěni pouze příslušníci nejvyšší senátorské vrstvy, mající titul *illustres* a požívající v podstatě výsad významných císařských úředníků, nikoli příslušníků senátorské šlechty jako takové. Ke zvláštním povinnostem senátorského stavu patřilo placení doplňkové daně, zvané *folles senatorius* nebo *gleba*, a odvádění poplatku *aurum oblativum* – zlata, jež měli věnovat zejména při nástupu a každém 5. výročí vlády určitého císaře. Tyto speciální daně, které senátory zřejmě nijak zvlášť nezatěžovaly (*gleba* např. podle velikosti jejich majetku ročně obnášela čtvrtinu, polovinu anebo jednu libru zlata), byly však zrušeny, případně vymizely kolem poloviny 5. století.

Senátorská vrstva v sobě zahrnovala nejbohatší a nejvznešenější rodiny impéria. Zprávu o ročních příjmech konkrétně italských velkostatkářů

senátorského stavu nám pro počátek 5. stol. přináší řecky píšící historik Olympiodóros. Nepočítáme-li cenu neprodané úrody, ponechané pro vlastní potřebu, vynášel skutečně rozlehlý velkostatek za rok 40, střední 15, menší asi tak 10 kentenariů zlata. Jeden kentenarion je přitom jednotka, obnášející 100 římských liber, to je 32,7 kg.

Daně z tak velkých majetků by jistě mohly být pro státní rozpočet velice přínosné. Právě ti nejbohatší si však mnohdy dokázali zajistit různá *daňová privilegia* anebo s pomocí svých *buccellariů*, většinou barbarů, kteří jim sloužili jako soukromé vojenské družiny, daňové výběrčí městské samosprávy i státu samotného prostě zahnat. Římská vláda na Východě i na Západě se znova a znova o určitá, někdy i velmi podstatná omezení daňových privilegií snažila. Značně zajímavá je v tomto směru novella Valentiniana III. z r. 441. Patří k císařským konstitucím, jež se nám dochovaly v nezkrácené podobě (ne pouze formou stručných výtahů) a v kterých můžeme najít cenné popisy situací a pohnutek, z nichž tyto zákony vznikaly, stížnosti na chování lidí i různé další pro historika cenné informace. Valentinianova vláda chtěla anulovat veškerá privilegia, týkající se odvodu daní a zrušit všechny výjimky z výkonu těch povinností, které lpěly na majetku občana a byly označovány jako *sordida munera*. Zákonodárce se velmi podívoval nad tím, co je vlastně urážejícího, nečestného na službách prospěšných obraně a slávě říše (šlo např. o dodávání nováčků do vojska, případně platby, které tento odvod nahrazovaly, starost o fungování státní pošty, po jejíž dráze se pohybovali císařští úředníci a poslové, byly dopravovány naturálie a peníze pro vojenské jednotky nebo administrativu státu, o výstavbu a opravy silnic, údržbu hradeb apod.), a vyslovil přesvědčení, že čím vyšší hodnota a větší bohatství kdo má, tím horlivěji by měl své povinnosti vůči státu plnit. Adresáti této výzvy však měli dost moci a vlivu, aby na ni mohli nedbat.

Jinou otázkou samozřejmě je, zda jejich chování bylo rozumné. Ptal se tak například křesťanský presbyter Salvianus z Massilie, dnešní Marseille, ve svém vysoce kritickém díle O vládě Boží: *A jaké je to, prosím, šílenství nebo slepota, věřit, že mohou obstat soukromé majetky, zatímco stát je chudý a ožebračen?* Státní pokladna římského Západu byla ve 40. letech 5. stol. již chudá natolik, že se nedostávalo prostředků na obživu, oděni a výzbroj armády. Tyto obtíže pocházely zvláště z toho, že velké části západořímského území byly obsazeny nebo popleněny barbary a neplynuly z nich žádné, či jenom značně redukované daně. Zdejší magnáti se přitom zrušení svých privilegií rozhodně bránili v době, kdy svým útokem na Itálii hrozili Van-

Mapka barbarských útoků na území římské říše ve 3. stol. n. l. (Podle publikace B. Krügera a kol., díl II)

dalové a kdy se začínal kalit vztah římského impéria a Attilovy říše. Podobně ostatně reagovali i bohatí a mocní římského Východu, když se konstantinopolská vláda snažila daňové výsady odstranit kvůli nutnosti platit Hunům vyšší tribut (r. 443).

Přesto se však nedá říci, že by všichni představitelé senátorské aristokracie patřili k oné kategorii, již Valentinianus III. anebo Salvianus kritizují. Pozdně římský stát měl v řadách své šlechty i velmi vzdělané, moudré a skromné osobnosti. Takové, jako byl např. Q. Aurelius Symmachus, jeden z nejvzdělanějších mužů pozdní antiky, který v 80. letech 4. stol., za vlády císaře Valentiniana II. a Theodosia Velikého, zastával jako představitel nejvyšší šlechty funkci *praefekta Urbis Romae*. Nositelům tohoto úřadu věnoval nedávno předtím císař Gratianus jakýsi luxusní vůz zahraniční, zřejmě perské výroby. Symmachus v něm však zdvořile odmítl jezdit, neboť si – podle svého sdělení Valentinianovi II. – neuměl představit, že by se mezi „svobodnými občany svobodného města“ mohl projíždět pyšně jako mytický král Salmóneus z Elidy, který chtěl ve svém voze napodobit Dia.

V každém případě byl pozdně antický senátorský stav vrstvou, která nepomáhala **feudalizaci** římského impéria, skupinou, prorážející cestu k přeměně antické společnosti ve středověkou, a jeho příslušníci si udrželi významné postavení i v sociální struktuře tzv. barbarských germánských států, od první poloviny 5. stol. vznikajících na půdě západořímských provincií. Na velkostatkách této vrstvy se zvolna vytvářely poměry, podobné situaci na středověkých patrimoniích. Změny, ke kterým zde docházelo, působily na vývoj v rámci dalších sociálních skupin římského obyvatelstva, pro něž byly velkostatky a vůle jejich vlastníků směrodatné. Šlo o otroky, kolóny a osoby pod takzvaným *patrocinium*.

Podmínky **otroků** se v pozdně antickém světě zlepšovaly. Otroci pravda i nadále zůstávali pouhým objektem práva, nestali se jeho subjektem, což znamenalo, že sice mohli např. být předmětem kupní a prodejní nebo darovací smlouvy, ale sami žádnou takovou smlouvu uzavřít nesměli, neboť jim chybělo právo vlastnit jakýkoli majetek. Podobně jim římské zákony původně upřely možnost uzavírat zákonná manželství, takže pán mohl manžela, manželku i děti prodat na libovolná různá místa. Nesměli hájit svoje zájmy před soudy, právo neposkytovalo žádnou ochranu jejich osobám: pokud je někdo cizí zabil či poškodil na zdraví, musel prostě jen poskytnout jejich pánovi náhradu škody. Žádný Říman ale od r. 246 nesměl ani vlastního otroka svévolně zabít a r. 325 zákon zakázal rodiny otroků

rozlučovat. Podstatnou změnou bylo i usazování otroků na půdě, bez níž nemohli být prodáni. Takoví nesvobodní si směli část výtěžku svého hospodaření ponechat pro vlastní potřebu, pánovi odevzdávali pouze dávky a nebyli už tedy zcela závislí na tom, kolik jídla anebo tunik jim poskytnou. Všichni pozdně antičtí otroci směli mít rovněž *peculium* – pole, dílnu, finanční prostředky atd. – jichž mohli užívat podle vlastního uvážení, třebaže podle zákona *peculium* nadále zůstávalo součástí pánova majetku.

Vliv na zlepšení situace otroků jistě měly určité důvody ryze praktické – vítězné války jich zpravidla za pozdně antické doby už nedodávaly dostatečný počet, takže bylo nákladnější si je pořídit, lépe pracovali, když byli za určité dávky usazeni na půdě a měli na výsledcích svého pracovního výkonu zájem. Napomáhala tomu však také stoická filozofie, jež otroka označovala za přítele na nižším stupni, ne tedy za pouhý „mluvící nástroj“, nebo křesťanství, které otroky v oblasti kultu postavilo zcela naroveň lidem osobně svobodným.

V podstatě opačně jako u otroků se vyvíjela situace **kolónů**. Z původně svobodných občanů se totiž stávali pouhými polosvobodnými lidmi. V počátcích císařství, v dobách po změně letopočtu, byli kolóni nájemci velkostatkářské půdy, kteří se ze své svobodné vůle rozhodli pronajmout si určitý pozemek a jeho vlastníku odvádět pachtovné. Bezzemci nebo maloročníci si ovšem v počátcích nového hospodaření obvykle potřebovali vydlužit také osivo, nástroje, nářadí, zemědělská zvířata a začínali tak s dluhy ještě dřív, než je do nich uvrhla těžká konkurence se zemědělskou velkovýrobou. Dluhy, zejména v oblasti placení pachtovného, narůstaly a dědily se z generace na generaci. Dokud je nesplatil, nesměl kolón z pronajatého pozemku odejít, a tak svoboda pohybu i volby způsobu života vzala u zadlužených kolónů za své ještě dřív, než zákony císařů dominátu připoutaly k pronajaté půdě všechny tyto nájemce bez rozdílu, ať měli dlužné částky splaceny nebo ne.

Prvním důvodem tohoto legislativního opatření byla daňová reforma, zavedená v 90. letech 3. stol. Diocletianem, v jejímž rámci byli kolóni připsáni k daňovému cenzu velkých vlastníků. Působily tu však i zájmy statkářů, kteří volným stěhováním kolónů nechtěli přicházet o pracovní síly, obdělávající jejich půdu. Ze zákona, který známe z r. 332, víme, že se i kolóni stali dědičným stavem – tak jako senátoři, ale jistě méně atraktivním. A jejich situace se pak horšila nadále. Podobně jako otroci nesměli volně disponovat ani svým vlastním majetkem, protože všim, co měli, museli ru-

čít za placení pachtovného. S vlastníkem statku se v občanskoprávních přích nesměli soudit, mohli se ale zato s menšími spory a problémy svěřovat jeho soudcovské moudrosti. Když uzavřeli sňatek s partnerem, který byl vázán k jinému statku, dělili se pak vlastníci nevybíravě o jejich děti. Zákony to sice opakovaně zapovídaly, neboť kolóni, hlavně kvůli povinnosti konat vojenskou službu, byli stále považováni za svobodné lidi, ale praxe se příliš neměnila, až v 1. polovině 6. stol. byzantský císař Iustinianus I. zjednodušil věc prostě tím, že kolónům sňatky mimo hranice jejich statků zakázal. Nejdrastičtějším plodem vývoje pozdně antického kolonátu bylo tělesné trestání kolónů, nařizované velkostatkáři, a jejich zavírání do soukromých vězení.

Páni, *domini*, což je titul, pod kterým velcí vlastníci v pozdní antice vůči kolónům již běžně vystupovali, chránili ovšem občas svoje zemědělce také před loupeživými útoky barbarů, za nichž se mohli skrýt za opevnění velkostatku, sloužícího jim jako útočiště, a využít bojových kvalit *buccellarii* statkáře. Někdy je chránili i před státními výběřčími daní a těmi, kteří měli na starosti shromažďování nováčků pro římskou armádu. Stát se tak s mocnými vlastníky dostával do konfliktu i v této oblasti, nejenom pokud se týkalo privilegií.

Barbarské vpády a daňové zatížení poddaných římské říše podporovaly také vznik instituce *patrocinia*, poněkud zvláštní ochrany, kterou mocnější lidé poskytovali jednotlivcům, někdy i celým vesnicím anebo malým městům.

Zákony vydané pro Východ říše hovoří hlavně o patrocinii, poskytovaném státními vojenskými i civilními úředníky. Hlavně vojenští velitelé bývali často vyhledávanými patrony. Takový velitel ubytoval ve vesnici, která ho o ochranu požádala, vojáky. V novějších dobách to býval trest, ale v období pozdní antiky je vesničané rádi přijali, důstojníku za jeho ochranu zaplatili, a pak již s důvěrou očekávali příchod výběřčích daní, které vojáci zahnali, hájíce přitom svoje dobré bydlo. Věc samozřejmě přišla k soudu, ale daňoví i správní úředníci se jenom marně namáhali, protože velitel uplatnil námitku zvanou *praescriptio fori*, zásadu, která v tomto případě znamenala, že záležitost, v níž jsou zapleteni vojáci, musí být předložena vojenskému soudu. A soudcem byl právě velitel, patrocinium poskytující.

Pokud lidé, kterým se lépe vyplatilo dávat poplatky „za ochranu“ než odvádět daně, nemohli platit v penězích či v naturáliích, odevzdávali patronovi svůj pozemek, který pak mohli obdělávat už jenom jako nájemci bez vlastnického práva, na patronovi nyní ještě podstatně závislejší.

Dochované západořímské zákony o patrociniu mlčí; zřejmě zde hrála roli sociální prestiž a obrovská ekonomická moc senátorských rodin, jež tady v roli patronů vystupovaly. Zato nemlčí katolický kněz *Salvianus*, který v patrociniu spatřoval jedno z největších zel, které, jak správně poznal, zbavuje chudé svobody.

Salvianus nebyl ekonom ani sociolog, dovedl se však bystře a soucitně rozhlížet okolo sebe. Byl také jedním z těch pozdně antických autorů, kteří se nedívali na barbary, s nimiž se impérium dostávalo do styku a s jejichž způsobem života porovnával mravy a jednání římských křesťanů, pouze s despektem. Barbari byli totiž v jeho době buď pohany, nebo ariány, zatímco oficiální víra impéria byla katolická. Salvianus, který šel ve stopách Augustinova a Orosiova učení o hříchu a trestu, měl tedy důvod stavět etiku barbarů do protikladu s morálkou mnohdy nekřesťansky se chovajících Římanů, stěžujících si na pohromy, které v jedenáctém a dvanáctém století od založení města Říma postihovaly římský stát.

Je jasné, že Salvianus neměl pravdu úplně ve všem, co na životě a správě římského impéria kritizoval. Nás, současníky 21. století, by asi zarazil jeho odpor k divadelním představením – on však v nich viděl především součást někdejších svátků k uctění římských pohanských bohů. Zvláštní bylo též jeho stanovisko k Vandalům, Germánům, jejichž jméno se v 18. stol. stalo symbolem dravého ničení. Viděl v nich Boží trest, který postihl západořímskou severní Afriku, do které vpadli r. 429, a mravní vzor pro rozmařilé obyvatelstvo, zejména to, které žilo v největším a nejslavnějším městě této oblasti, Kartágu. Vždyť Vandalové podle něho nejen že nezačali navštěvovat místní „erotické podniky“ nebo napodobovat mužskou prostituci a tranvestitismus, které zde tenkrát kvetly, ale nevěstince zrušili a prodavačky lásky dokonce řádně provdali. Podle Salvianova hlediska barbari, a vůbec všichni neštěstí doby velkého stěhování národů, přicházeli za jediným účelem: aby napravili římské křesťany. Oni a jejich osud, nikoli nová a bojovná etnika barbarů, jsou středem Salvianova myšlenkového a citového světa, tím víc, čím přednosti barbarů silněji vyzvedává. Nepřeje cizincům, aby jeho stát ovládli, chce pouze přispět k tomu, aby se v něm snesitelněji žilo a aby *Romanitas* a *Christianitas*, jak jsou spojovány od dob církevního otce Eusebia a císaře Constantina I., reprezentovaly nejenom spojení římského státu a církve, ale i naplnění pravé podstaty křesťanství v římském světě.

Kněz Salvianus se ovšem nepozastavuje jen nad poměry osob žijících pod patrociniem, ale nad neutěšeným osudem pozdně římských chudých

obecně. Sociální péče státu se vztahovala jen na obyvatele dvou hlavních měst – Říma v západořímské a Konstantinopole ve východořímské oblasti. O nemajetné obyvatele ostatních městských sídel měly pečovat jejich samosprávy, ale o **malé venkovské rolníky** se nestaral nikdo. O tom, že rolníci, kteří zásobovali města potravinami, sami nejednou strádali hladem, svědčí jedno z kázání konstantinopolského patriarchy z přelomu 4. a 5. stol. Ióanna Chrysostoma (Hom. In Matth. 61, 3), které kritizuje i nemilosrdné vymáhání dávek od nájemců velkostatkářské půdy, vyžadovaných bez ohledu na jejich momentální hospodářskou situaci. Nebohатыm zemědělcům se v římské říši na sklonku antiky nejspíš nežilo příliš dobře, ať již zůstali osobně svobodní, nebo hledali východisko ze své životní situace v polosvobodě kolónů či osob pod patrociniem. A dokonce i hlasy instituce tak vážené, jako byla od doby vlády Constantina Velikého křesťanská církev, bohužel zůstávaly nevyslyšeny.

Pozdně římský stát nebyl ostatně místem příliš příznivým ani pro **řemeslníky**. Jejich profesní sdružení, nazývaná *collegia*, byla v průběhu 4. a 5. stol. n. l. přeměněna v dědičné korporace, z nichž prakticky nebylo úniku. Syn pekaře musel převzít provoz dílny svého otce, manžela pekařovy dcery čekala stejná povinnost. Sňatky mezi příslušníky dvou různých kolégií i mezi těmito tzv. *collegiati* a ostatními činily potíže. Všichni *collegiati* museli přednostně, zdarma anebo skoro bezplatně, plnit své úkoly vůči státu – např. zásobovat Řím obilím, chlebem, vínem, vepřovým masem atd. Mladí muži, kteří odjeli studovat do různých proslavených škol – v Římě, Athénách, Konstantinopoli, Berytu (dnešní Bejrút) apod. – se po dosažení 20 let věku museli vrátit k povinnostem svého *collegia*.

Nelze si ovšem zas představovat, že pozdně antický římský stát byl nějak programově zlý a ztrpčoval svým obyvatelům život jenom pro potěšení byrokracie. Příčina donucování občanů k plnění různých úkolů, souvisejících se životem státu, byla velice hluboká a v oné době i v podstatě neodstranitelná. „Modernost“, již na nás římský stát mnohdy působí, fungování státního aparátu, práva, vojenství, kultury, to všechno vyžadovalo více prostředků, než byli běžní daňoví poplatníci schopni odvést, aniž by svoji hospodářskou činnost a své majetky vážně ohrozili. A zase ne proto, že by snad římský stát byl obzvláště vyděračský, ale z toho důvodu, že v zásadě primitivní zemědělství a řemeslo byly požadavky takřka moderního státu příliš zatíženy. Je třeba si uvědomit, že všechny „zázraky“ starověkých civilizací byly něčím vykoupeny: dobytčnými válkami, ždímáním cizího

podrobeného obyvatelstva, chudobou a nucenou pracovní povinností rolníků v Egyptě nebo v Mezopotámii, nedobrovolnými příspěvky od členů námořního spolku, využívanými pro rozkvět a pro výstavbu Athén... V dobách, kdy se římská říše stala jednotným státem s jediným občanstvím (k jeho udělení všem svobodným obyvatelům impéria došlo r. 212 n. l.), v časech, kdy už nebylo oblastí, z kterých by bylo možno brát nadměrné prostředky, aniž by se tím oslaboval stát jako celek, nezbyvalo, než vedle daní a dávek vyžadovat od občanů ještě služby. Staroorientální státy takto budovaly své závlahové systémy, chrámy a pyramidy, římský stát se snažil udržet úroveň antické civilizace a proti stále sílícím útokům barbarů ko-neckonců i svoji prostou existenci.

To vše se samozřejmě odrazilo i na postavení vyšších vrstev městského obyvatelstva, tzv. **kuriálů**.

Města byla základními stavebními kameny antického světa, administrativními, náboženskými, výrobními, vzdělávacími a kulturními centry. Z pramenů o nich víme mnohem více než o venkově, kde sice žila většina obyvatel římské říše, přesto však život zde po dlouhou dobu nebyl výjimečně určující. Zhruba do konce 2. století n. l. se správa římských měst v podstatě sjednotila. Jejimi představiteli byli *decuriones* neboli *curiales*, jak je budeme dále nazývat, protože termín *curiales* na sklonku antiky převládl. Městské rady antických měst byly orgány samosprávy. Pečovaly o přestupkové soudnictví, městské finance, obhospodařovaly a pronajímaly půdu v katastru města a měly na starosti i další městský majetek, staraly se o výstavbu a provoz veřejných budov, místní školství a veřejné hry, obživu chudých příslušníků obce, reprezentovaly město směrem navenek, např. vůči císaři. Členy byli vždy bohatší občané, protože jejich činnost byla spojena i s nemalými vlastními výdaji.

V době, kdy římská říše prožívala časy svého největšího hospodářského rozmachu, bylo členství v městských radách velkou ctí a jejich jednotliví představitelé se překonávali ve snaze zanechat po sobě ve městě památku, např. v podobě nového sloupořadí, lázní, divadla atd. Od 3. stol. n. l., v kterém začíná všeobecná krize římské říše, těchto aktivit ovšem ubývá a ekonomické i společenské postavení nejvyšší vrstvy ve městech se horší.

Příčin tohoto stavu bylo několik a lze je opět rozdělit na ty, které představuje nevhodná politika římského státu, a ty, jež se skrývaly v závažných vývojových procesech, probíhajících mimo lidskou vůli a vědomí. Vítězství venkovské, rustikální civilizace nad městskou v pozdní antice, kdy se ven-

kov stal oblastí pokrokových vývojových trendů namísto města, nikdo nepřipravoval, nebylo cílem vědomých politických opatření, přece však probíhalo a antiku pozvolna měnilo ve středověk.

Nejobtížnějším úkolem kuriálů doby dominátu byla zodpovědnost za výběr daní a za daňové nedoplatky z půdy, ležící v městském teritoriu. To, co se nevybralo, museli všichni představitelé městské samosprávy doplatit z vlastního, ať už se státem požadovaná suma neshromáždila proto, že nájemci městských pozemků byli příliš chudí, aby mohli zaplatit, nebo dost mocní, aby městem pověřené daňové výběrčí (*susceptores, exactores civitatis*) vyhnali. Ba docházelo i k tomu, že císař určité nájemce od povinnosti platit městu osvobodil, ale od obce byly přesto dál vyžadovány daně za celý, úměrně tomu nezmenšený katastr.

Státní úředníci, např. správci provincií, rádi pořádali pro lid ve svém sídelním městě hry, protože jim to přinášelo popularitu. K tomu, aby na ně přispěli anebo je i zaplatili docela, však opět leckdy nutili kuriály. Starostů kuriálů bylo, aby fungovalo zásobování města anebo městské lázně, ale i státní pošta, procházející jejich správním územím, aby zůstaly v pořádku hradby města apod. A výsad bylo málo. Dokonce i tělesné trestání kuriálů se prosadilo – pokud zpronevěřili veřejné peníze, mohli být bičováni olověnými důtkami.

Kdysi sebevědomá a hospodářsky silná skupina obyvatelstva říše ztrácela lesk a chudla. O funkce v městské samosprávě přestal být zájem, naopak, žádoucí bylo těmto povinnostem uniknout. Proto stát v průběhu 4. stol. členy městských rad k jejich údělu dědičně připoutal. Osoby, vázané ke kurii, byly vyháněny ze státních úřadů, z armády, vyhledávány na venkově a vraceny zpět do svých měst. V 1. polovině 5. stol. jim byl zakázán vstup do kléru, leda by veškerý svůj majetek přičklí městu. Zákon císaře Valentiniana III. (425 – 455) přitom ironicky poznamenává, že ten, kdo si vyvolí duchovní poslání, jistě na majetku nikterak nelpí. Z kuriálů se za dominátu stal další uzavřený stav římské říše. Nejbohatší z nich si však zpravidla uměli najít cestičku, jak se plnění povinností ke kurii vyhnout, např. vstupem do senátorského stavu. Finanční zodpovědnost čím dál víc padala na chudší členy kurií a ti nejméně majetní někdy přicházeli o všechno. Za císaře Valentiniana III. byla hodnota majetku, který opravňoval (a vlastně odsuzoval) občana k funkci kuriála, snížena na sumu 300 zlatých solidů, přesto se ale kuriálů nedostávalo.

Hlavní příčiny, které způsobovaly úpadek měst a městského obyvatelstva, spočívaly ve změnách, probíhajících na venkově, ve feudalizaci velko-

statků, která z nich činila hospodářsky tehdejší době mnohem přizpůsobenější a úspěšnější konkurenty středních statků městských. Venkovská latifundia se také ekonomicky do sebe uzavírala, měla své řemeslníky, vyrábějící vše, co nebylo třeba obstarat dálkovým obchodem s luxusním zbožím, takže nepotřebovala běžné specializované řemeslo měst. Města, symboly antického života, slábla v konkurenci s těmito reprezentanty nastupujícího středověkého životního stylu. Neuvážená politika krizi měst si ce prohlubovala, ale ani ozdravná opatření císařů, jako byli např. Iulianus, řečený Apostata (361–363), Valentinianus I. (365–378) nebo Maiorianus (457–461), ji nedokázala zastavit. A když se barbari naučili dobývat antická městská opevnění, stala se města také oblíbeným cílem jejich kořistnických tažení.

Mnohokrát jsme již v tomto textu narazili na otázky **daňové politiky** pozdně římské říše. Systém placení daní byl pečlivě propracovaný, ale měl vážné chyby, jež z výběru daní činily nástroj nespokojenosti a nespravedlnosti, před kterou někteří občané impéria prchali k barbarům, někteří rozmnožovali řady loupežníků, zvaných *latrones*, a mnozí, žijící v Gallii nebo Hispánii, vstupovali mezi povstalce, kteří si říkali *bagaudi*.

Základem daňového systému říše, jak vznikl v době císaře Diocletiana, byla zemědělská daň, tzv. *annona*, které se podle toho, že byla vyměřována na základě rozlohy půdy, kde se fiskální jednotkou postupem času stalo různě v rozličných částech říše stanovené *iugum*, počtu pracovníků, kteří ji obdělávali, a počtu kusů dobytka ve vlastnictví statku, říkalo také *iugatio-capitatio* (*caput* = hlava). Kámen úrazu tohoto způsobu vyměřování daní spočíval v tom, že ten, kdo mohl obdělávat velké rozlohy půdy s racionálním počtem otroků nebo kdo na nich usazoval kolóny, platící *capitatio* za sebe, byl ve skutečnosti daněmi zatížen mnohem méně, než rolník, obhospodařující malou výměru půdy, ale mající početnou rodinu. Děti tvořily totiž zdanitelnou jednotku už od čtrnácti, v některých provinciích impéria dokonce od dvanácti let. Ve věku 65 let byl Říman od daní osvobozen.

Daň z řemeslnické činnosti, kterou okolo r. 314 zavedl Constantinus I. (*auri lustralis collatio*), byla daní živnostenskou, placenou v penězích (nikoli v naturáliích jako většina daně zemědělské). Pro římský státní rozpočet měla v porovnání s daní zemědělců mnohem menší význam, ale poplatníky byla pokládána za velmi tíživou povinnost; ke konci 5. stol. byla východořímským císařem Anastasiem zrušena. Speciální daně platili, jak už bylo řečeno, do poloviny 5. stol. také příslušníci senátorského stavu

a císař Valentinianus III. zavedl v době velké finanční nouze západořímského státu (konkrétně koncem r. 444 nebo počátkem r. 445) novou daň, placenou z koupě a prodeje napůl kupujícím i prodávajícím a dohromady obnášející $\frac{1}{24}$ z každého jednou stranou vydaného a druhou zase získaného solidu.

Daň z hlavy, zvaná *capitatio plebeia* nebo *capitatio urbana*, jež měla zpoplatňovat i chudší městské obyvatelstvo, jiné typy daní neodvádějící, byla vybírána jen čas od času a podle oxfordského badatele A. H. M. Jonese ve většině období dominátu spíše vyžadována nebyla.

Kromě pravidelných daní se mohly vybírat i daně mimořádné (*extraordinaria, superindicta*), určené na zvláštní výdaje, města byla vysávána poplatkem, zvaným *aurum coronarium*, a spočívajícím v povinně dobrovolném odvádění zlatých věnců, dávaných císařům při různých slavnostních příležitostech, kterými nemusela být jenom vojenská vítězství nebo např. svatby císařových dcer, ale i každé kulaté výročí jeho vlády.

K nespravedlnostem, které spočívaly už v samotném systému stanovení daní, přistupovalo již vzpomenuté zvýhodňování části vlastníků různými privilegii a vznik situace, kdy stejné nebo zvětšující se daňové břemeno spočívalo na bedrech stále menšího počtu většinou chudších poplatníků, lidí, neschopných státním výběrčím daní po delší dobu účinně vzdorovat a profitovat pak z odpouštění daňových nedoplatků, k němuž představitelé římské vlády poměrně často sahali. Salvianus podává svědectví o tom, že velcí vlastníci nepřenášeli tuto výhodu, poskytovanou státem, na své pachtýře, ačkoli záměr vlády s tím počítal. Bezprostřední závislý výrobce si od břemene poplatků a dávek zpravidla zkrátka neoddechl, i když si od nich díky opatření vlády odpočal bohatší rentiér. Právě poplatníci nejméně potřební si vzhledem ke svému vlivu také obvykle promíjení daňových nedoplatků vynucovali, ačkoli pozdně antický stát daně zoufale potřeboval především kvůli obraně proti silícím útokům barbarů, na udržování a posilování svého vojska.

Armáda, která měla říši bránit, se rovněž do jisté míry měnila ve stav. Synové vojáků měli nastoupit na místa svých otců, celé skupiny obyvatel (kolóni, kuriálové, collegiati) byly z dobrovolné služby ve vojsku vyloučeny. Od doby císařů Valentiniana I. a Valenta nesměli římsští občané nosit zbraně. Oproti časům, kdy slovo Říman byl vlastně jakýmsi synonymem bojovníka, kdy postavení vojáka zakládalo nárok na politická práva, se změnilo mnoho. Znamý republikánský politik Gaius Marius zavedl na kon-

ci 2. stol. př. n. l. žoldnéřskou občanskou armádu. Ve 4. a 5. stol. n. l. šlo již většinou o žoldnéřské vojsko, složené z barbarů. Ti měli říši bránit proti dalším barbarským bojovníkům a pravda je, že to též dosti dlouho a zdařile činili. Bez barbarů by se pozděně římská říše prostě už barbarům neubránila.

V r. 440, když germánští Vandalové napadli Sicílii a očekával se také jejich útok na Itálii, centrum říše, Valentinianus III. právo Římanů nosit zbraně opět obnovil. Bylo to ale pozdní a zoufalé opatření. Již v dobách, které v dochované části svého díla popsal nejlepší pozděně antický historik Ammianus Marcellinus (šlo o léta 353 až 378), se římstí občané vojenské službě vyhýbali, i za cenu toho, že si usekávali prsty. Také zákony 4. a 5. stol. se takovými případy anebo zbíháním z armády často zabývají.

Nejpřirozenějším rezervoárem vojáků občanského původu byl venkov. Podle autora pozděně římského teoretického spisu o vojenství P. Vegetia Renata se odsud dali získat vojáci zdatnější, zvyklejší na námahu a život pod širým nebem než muži, kteří se narodili a bydlili ve městech. Odvody probíhaly podle majetkového cenzu: na určitou rozlohu půdy připadal jeden nováček, kterého musel vlastník či skupina vlastníků státu dodat. Armáda brance v dobách zvýšeného a vrcholícího barbarského nebezpečí nutně potřebovala, ale zemědělství impéria se v téže době potýkalo s velkým a prakticky dodnes v literatuře uspokojivě nevysvětleným nedostatkem pracovníků. Všude v říši, i v nesmírně úrodném Egyptě, se nacházely rozlohy půdy, ležící ladem. Velkostatkáři se odvodu svých kolónů bránili a pro stát také nebylo rozhodování snadné, protože s opuštěnou půdou klesaly jeho příjmy v naturáliích i ve zlatě. Jedno z řešení bylo nalezeno v tzv. *adaeraci* rekrutů, kdy vlastníci půdy místo mužů odváděli státu peníze. Za tyto prostředky se pak ze dvou zel – oslabování armády, nebo snižování produkce zemědělství – volilo třetí a do řad vojska byli najímáni barbari. Jejich podíl na obraně říše byl tak významný, že se dostávali i do funkcí nejvyšších velitelů. Žádný z těchto vojevůdců římský stát vlastně nezradil; zato mu někteří – např. Frank Arbogast (magister militum v letech asi 388–394), Polovandal a Poloříman Stilicho (394–408) anebo napůl Gót a napolovic Svěb Ricimer (456–472) neoficiálně, ale fakticky vládli.

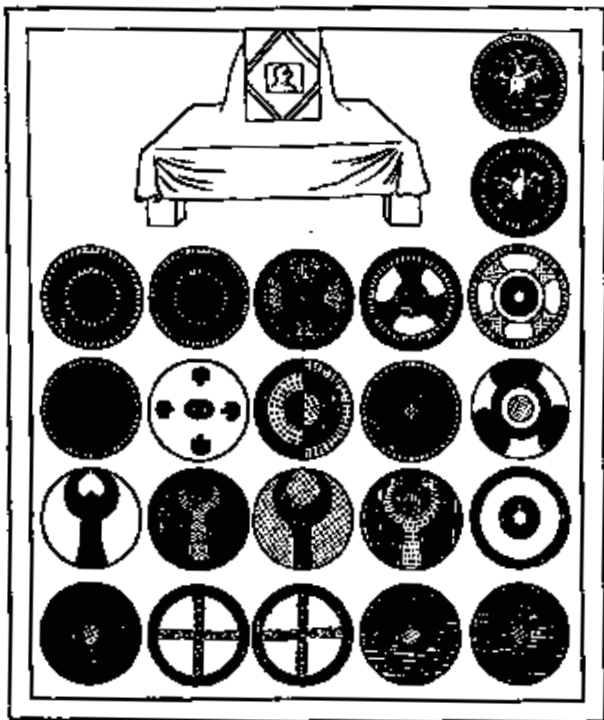
Ve službách římského impéria bylo využíváno barbarů různých kategorií. Skupiny válečníků i jednotlivci byli najímáni za žold, aby byli *organizace začlenění do římské armády a podléhali jejím velitelům*. Někteří ze zajatých barbarů, eventuálně i dobrovolníci, byli usazováni na římské půdě,

obdělávali ji a konali vojenskou službu jako *laeti*, platící daně, jiní jako od daní osvobození *gentiles*. Obě tyto skupiny barbarů hájily zejména hranice a pohraniční oblasti římského státu. Jako *foederati* byly označovány zpravidla celé kmeny nebo součásti kmenů vedené vlastními náčelníky, sídlící původně vně římských hranic a poskytující vojenskou pomoc na základě jakési mezinárodní smlouvy a tzv. foederátního platu. Prvními barbary, usazenými se statutem foederátů přímo na území říše byli buď r. 376 (za císaře Valenta a Gratiana) Alavivovi a Fritigernovi Vizigóti, nebo Ostrogótové, Alani a Hunové skupiny vedené náčelníky Alatheem a Safrakem, s nimiž byla foederátní smlouva uzavřena r. 380 za vlády Gratiana a Theodosia I. Velké svazy foederátů (především Vizigótové nebo Ostrogóti Theodericha Velikého) sehrály v dějinách římského impéria dvojakou roli. Byly obránci, ovšem také nebezpečím; pokud nebyly spokojeny s postojem římské vlády ke svým požadavkům a potřebám, braly si samy, plnily římská území.

Západořímská říše musela hájit hranici o hodně delší než římský Východ. Armáda a její velitelé tu byli důležitějším činitelem. Základní reformy císařů dominátu, které se týkaly vojska, byly sice na Západě i na Východě stejné, ale v rámci vrchního velení armádě se poměry v západořímském státě vyvíjely jinak.

Na Východě se utvořil systém dvou, podle dobové potřeby i většího počtu velitelství ústředních (*magistri militum praesentales*), která však neměla vyšší pravomoci, než velitelství oblastní – až na výjimky, vyvolané v život vojensko-politickou situací – reprezentovaná třemi obvody, v jejichž čele stáli *magister militum per Orientem*, *per Illyricum* a *per Thracias*. Na Západě vznikl mezi *magistri militum praesentales*, kteří tu bývali zpravidla dva, a oblastním velitelem v galské praefektuře (*magister militum per Gallias*), vedle něhož, ovšem jen občas, bývali jmenováni i další regionální velitelé s titulem *magister militum*, vztah nadřízenosti a podřízenosti. Z *praesentales* se zde na konci 4. a na počátku 5. stol. dostal do popředí velitel pěchoty (*magister peditum*), z něhož se stal nejvyšší velitel západořímské armády jako celku. Od doby vojevůdce Constantia, pozdějšího císaře Constantia III. (vládl společně s císařem Honoriem r. 421), byl s vrchním velitelstvím spojován vysoký, Constantinem Velikým zavedený titul *patri-cius*, udělovaný doživotně, který ze západořímských vrchních velitelů učinil vlastně oficiální zástupce císařů a občas také velice úspěšné konkuren-ty jejich moci. Císařská moc na Západě v 5. stol. velmi upadla.

Vyobrazení části štítů se znaky vojenských jednotek, podléhajících vrchnímu velení generála, který má v pramenu *Notitia dignitatum* titul *magister peditum praesentalis*; z této hodnosti se na Západě římského impéria vyvinula funkce vrchního velitele říšské armády

Nejbližšími podřízenými *magistrū militum* byli *comites rei militaris*, velící obvykle určité diecézi anebo podle vojenské situace utvořenému důležitému úseku obrany (např. *comes Africae* podle *Notifie dignitatum* velel diecézi Africa, *comes Orientis* měl na starosti vojenské záležitosti diecéze Oriens, ale existoval kupř. i *comes litoris Saxonici per Britanniaes* pro obranu části západogallského pobřeží a jihovýchodního pobřeží diecéze *Britanniae*, vedle nějž úřadoval také *comes Britanniarum*, mající na starosti obranu ostatního území uvedené diecéze, apod.); tituly *comites* mohly být přímým podřízeným *magistrū militum* udělovány i pro jednotlivá konkrétní válečná tažení. *Duces* řídili zpravidla obranu jednotlivých, zejména okrajových provincií, nebo veleli delším pohraničním úsekům. Legiím, majícím v době pozdní antiky průměrně již jen okolo tisíce mužů, veleli obyčejně důstojníci s titulem *praefectus legionis* nebo *tribunus*, jednotlivým větším jednotkám loďstva *praefecti classis*.

Dominát většinou praktikoval důsledné *oddělení vojenských a civilních pravomocí*, a to nejenom v centrální správě anebo na úrovni *praefektur*, ale i v *provinciích*. Výjimkou byla zpočátku jen moc *magistra officiorum*, který však nikdy nevelel legiím, pouze určitým oddílům gardového vojska, jež se postupem času (v důsledku toho, jak císařové přestávali být aktivními vůdci armády) stávaly spíše jen přehlídkovými jednotkami. Jedním z důvodů tohoto oddělení bylo barbarské nebezpečí, které od 3. století n. l. činilo z obrany říše úkol mnohem složitější než kupř. v dobách císaře Octaviana Augusta nebo Marka Ulpia Traiana, takže pro jednoho úředníka by péče o potřeby civilního obyvatelstva spojená s velením vojsku byla břemenem leckdy již nezvládnutelným. Druhým důvodem byla obava císařů z příliš mocné konkurence. Tu si však postupem času především na Západě v úřadu *magistrů utriusque militiae* a *patriciů* stejně vytvořili.

Na druhé straně nebyla ovšem za dominátu civilní a vojenská služba formálně vlastně rozlišována. Také vyšší civilní úředníci – s výjimkou *praefekta urbis Romae*, jenž chodil v tradičním občanském oděvu starých Římanů, toze – nosili uniformu a důstojnickou šerpu a jejich úřady byly označovány jako *militia*. Zákony občas historikovi vůbec nedovolují rozpoznat, jde-li v nich o správní nebo vojenské činitele, neboť přívlastek *militia armata*, který nám umožňuje s jistotou říci, že zákon míní vojáky, v nedůsledné řeči poklasického římského práva často chybí.

O důležitosti vojenství v době vrcholícího velkého stěhování národů v žádném případě jistě nelze pochybovat. Více než 50 let od smrti císaře Theodosia Velikého (zemřel v lednu r. 395) však na Západě ani na Východě říše nevládl císař, který by vojska své poloviny impéria vedl do boje osobně. Dominát sice zavedl absolutní a za posvátnou považovanou císařskou moc, ale čas od času v něm docházelo ke značné degradaci vládařského postavení tím, že je dědičným právem mohly získat osoby méně schopné, ba i docela malé děti. Nejvyšší moc se tím obracela ve svůj opak – stínové vladaře, které neuznávali jejich vlivní úředníci a vojenští velitelé a samozřejmě ani barbarský svět, zvyklý v té době ještě převážně na spojení vlády a skutečné osobní autority.

Poddaní impéria nebyli už v této době středem i cílem jeho existence, jako bývali kdysi římstí občané. Většina z nich byla utiskována politicky i hospodářsky, neprivilegované obyvatele říše, zvané *humiliores*, tedy osoby chápáné jako nižší a jaksi poníženější, bylo možno tělesně trestat a potupně popravovat podobně jako otroky. Většina z nich si však kupodivu

přece jen dokázala uchovat jakési římské vlastenectví, hrdost na civilizaci, kterou antika vybudovala, a v naprosté většině dávali svému státu přednost před panstvím barbarů.

Římská říše období pozdní antiky s honosným císařským ceremoniálem a svou nezměněnou ideou světovlády trpěla ustavičným nedostatkem prostředků ve státním rozpočtu, který nestačil už ani na potřeby obrany. Na jedné straně tu rostla privilegia vysokých úředníků a vojenských velitelů, na druhé sílil donucovací systém a omezování svobody těch, kteří se k výsadám nedostali a museli státu, zápasícímu s nouzí o zemědělce, řemeslníky, kuriály i vojáky, často nedobrovolně sloužit. Pohádkové bohatství předních velkostatkářů senátorského stavu kontrastovalo s chudobou mnohdy hladovějících malých rolníků. Potravin pro slušnou obživu všech se sice nedostávalo, ale ploch opuštěné půdy stále přibývalo. Opory antické společnosti, města, těžce zápolily s novou ekonomickou situací a hospodářské těžiště říše se z městských teritorií přesouvalo na venkov. Na cestách bylo nebezpečno kvůli lupičům, nespokojení obyvatelé Gallie a Hispánie, se organizovali v hnutí *bagaudů*, získávajících násilím kořist i půdu a schopných postavit se na úspěšný odpor pravidelné římské armádě.

V těchto poměrech působily dvě významné dějinyotvorné síly: **křesťanská církev a barbarská etnika doby velkého stěhování národů, které ve 4. a 5. stol. vrcholilo.**

ROMANITAS ET CHRISTIANITAS

3.–5. století přineslo ve vztahu římského státu a křesťanů nejednu převratnou změnu. Kolem r. 250 poprvé začalo celorošské pronásledování křesťanů, vyvolané ediktem císaře Traiana Decia, počátkem 4. stol. vyvrcholila perzekuce křesťanské církve proslulými edikty císaře Diocletiana. Nedlouho poté, za Constantina I. zvaného Veliký, bylo však křesťanství (r. 313) nejenom povoleno, ale stále víc potom panovníkem upřednostňováno. Ke konci 4. stol. zakázal císař Theodosius Veliký staré polyteistické obřady a křesťanství se stalo jediným náboženstvím, které občané říše směli vyznávat. Církev a její kněží od křesťanských císařů obdrželi různá významná privilegia v oblasti majetkové, vojenské, ve sféře občanských povinností i v soudnictví.

Smíření římského státu s křesťanskou církví bylo doprovázeno i opačným procesem – smiřováním se církve s římskou říší. Hlavními ideology tohoto procesu byli Eusebios z Kaisareie a Aurelius Augustinus. Říše se měla stát zárukou dodržování spravedlnosti, věrnosti evangeliu i garantem rozšiřování víry a získat tím své místo v dějinách, kterým křesťané přikládali mnohem větší význam než historii bitev a diplomacie – v dějinách spásy. Podle Eusebia směřoval dějinný vývoj od Abrahama ke Kristu a od něj ke Constantinovi, jehož považoval za neporazitelného vladaře. Eusebios a Constantin I. jsou představiteli jakéhosi vrcholu srozumění mezi církví a světskými římskými vládci.

Toto srozumění však stěží mohlo existovat trvale. Panovníci leckdy neplnili etické požadavky víry, ctižádostiví představitelé církve s nimi soupeřili o mocenský primát, třebaže podle jednoho z dopisů biskupa Lupa z Troyes Sidoniu Apollinariovi, biskupu z Clermontu (5. stol.), jsou světské hodnosti *vanitas*, prázdné a marné pocty, o něž není třeba usilovat.

V praxi možnost primátu duchovní moci poprvé asi vyzkoušel biskup Ambrosius – tedy sv. Ambrož z Mediolana (Milánu), který se ovšem i v teoretické rovině nekompromisně snažil vymezit hranice císařovy moci vůči církvi a kněžím. Ambrosius nejen že na žádost ariánského císaře

Sochařský portrét pronásledovatele
křesťanů císaře Traiana Decia
(249–251)

Mincovní portréty pronásledovatelů Valeriana (253–260) a Diocletiana (284–305)

Milánský biskup sv. Ambrož
(mozaika z doby po r. 400)

Valentiniana II. odmítl vydat ariánům jednu z milánských bazilik (a světská moc skutečně ustoupila), ale i v přítomnosti přísně ortodoxního císaře Theodosia I. odepřel sloužit mši tak dlouho, dokud panovník neučiní pokání za skutek, jehož se z prchlivosti dopustil. V Thessalonice, dnešní Soluni, bylo na počátku 90. let 4. stol. na jeho rozkaz pobito na 7 tisíc lidí, diváků cirku, za to, že zde byl předtím rozvášněným davem usmrcen císařův *magister militum*, jenž se pokoušel zatknout oblíbeného, z homosexuality podezřelého závodníka. Císař se přání významného biskupa a učitele církve podrobil. Na konci 5. stol., již na území ostrogótského státu v Itálii, zformuloval pak papež Gelasius svoji proslulou teorií dvou mocí, nazvaných *auctoritas sacrata pontificum* a *regalis potestas*; první z nich, duchovní, měla přitom mít nad světskou převahu.

Císařům a králům zase nechyběla snaha o opak, o ovládnutí katolické církve či jiných křesťanských církví z jejich pozice světských vládařů. Pozorujeme ji už u císaře Constantina I.; vrcholu, co se doby stěhování národů týká, dostupuje pak v ariánských barbarských germánských státech a v katolickém státě Franků.

Čtvrté a páté století jsou **křesťanským věkem římského impéria**. Všichni legitimní císařové po Constantinovi byli až na jedinou výjimku – Iuliana Apostatu (361–363) – křesťanské-

ho, buďto ortodoxního nebo ariánského náboženství. Vládli říši, v níž křesťanství už v průběhu 2. a první poloviny 3. stol. proniklo až do pohraničních oblastí na Dunaji a na Rýně, ale kde všichni obyvatelé nebyli křesťany ještě ani v době, kdy říše západořímská jako jednotný a samostatný politický útvar zanikla.

Staré polyteistické náboženství se houževnatě udržovalo ve dvou velmi odlišných prostředích: mezi prostým obyvatelstvem na venkově a v kruzích vznešené senátorské aristokracie. Mnoho římských vzdělců pozdně antického období bylo sice stoupenci novoplatónismu, antického náboženskofilozofického systému, který měl s představami o svárlivém, moci i rozkoší chtivém světě bohů, postupně vytvořenými řeckou a římskou literaturou a uměním, málo společného. Přesto však řada vysoce erudovaných představitelů nejvznešenějších římských kruhů na staletých náboženských zvycích předků, na přinášení obětí a konání věštek, velmi lpěla. Tito lidé, jako byl kupř. již jmenovaný císař Iulianus, Vettius Agorius Praetextatus (asi 310–384), Virius Nicomachus Flavianus, (334–394), Q. Aurelius Symmachus (asi 340–402), historik Zósimos, jehož dílo *Nová historie* vzniklo okolo r. 500, i jiné osobnosti starořímského ražení si totiž s polyteistickým římským náboženstvím spojovali rozkvět římské moci, s křesťanskou dobou naopak úpadek impéria. Dodržování starých kultů a rituálů pro ně představovalo záruku dalšího blaha a trvání státu.

Spor mezi „starořímany“ a křesťany se vyhroutil událostmi r. 410, kdy vizigótský král Alarich – poprvé od r. 390 anebo 387 př. Kr. – dobyl Říma, jenž byl v uvažování polyteistů i ctitelů Kristových posvátným, nedotknutelným středem světa. Ohlasem tohoto sporu byla stejně tak Zósimova „*Nová historie*“, jako Augustinovo dílo „*O Boží obci*“, „*Sedm knih dějin proti pohanům*“ autora Paula Orosia anebo Salvianův spis „*O vládě Boží*“. Svátý Hieronymus (Jeroným), žijící tehdy v Betlémě, sděluje dojmy z této události v několika ze svých dopisů a prozrazuje v nich pocit, že římský svět hyne. Pohané sváděli zkázu impéria na křesťany, křesťané na pohany nebo na hříchy souvěrců; jak těm, tak oněm ovšem na uchování římského státu záleželo.

S barbary doby stěhování národů se spojovala neštěstí římské říše, s jejich spojeneckými službami a závazky vůči impériu ovšem i jeho naděje. Soužití s nimi se stávalo denní dobrovolnou i nedobrovolnou skutečností života obyvatel římského státu. *Romanitas*, pojem, zahrnující římskou civilizaci nebo alespoň to, co z ní v pozdně antické době ještě zůstávalo, ale